

*Васильєв С. П., заступник начальника кафедри
військової педагогіки та психології Військового
інституту Київського національного університету
імені Тараса Шевченка (м. Київ)*

ОПТИМІЗАЦІЯ СИСТЕМИ ПІДГОТОВКИ ВІЙСЬКОВИХ ФАХІВЦІВ В УМОВАХ ЦИВІЛЬНОГО ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ ЯК ЧИННИК ПІДВИЩЕННЯ САМОРЕГУЛЯЦІЇ КУРСАНТІВ В ПРОЦЕСІ АДАПТАЦІЇ

Обговорюється проблема оптимізації системи підготовки військових фахівців в умовах цивільного вищого навчального як психологічної умови підвищення саморегуляції курсантів в процесі адаптації . Пропонується система організаційних, виховних та психологічних заходів.

Ключові слова: оптимізація, саморегуляція, адаптація

Обсуждается проблема оптимизации системы подготовки военных специалистов в гражданском высшем учебном заведении как психологического условия повышения саморегуляции курсантов в процессе адаптации . Предлагается система организационных, воспитательных и психологических мероприятий.

Ключевые слова: оптимизация, саморегуляция, адаптация.

The problem of optimization of the system of preparation of soldiery specialists comes into question in civil higher educational establishment as a psychological condition of rise of self-regulation of students in the process of adaptation . The system of organizational, educate and psychological measures is offered.

Keywords: optimization, self-regulation, adaptation

Проблема психічної саморегуляції курсантів у період адаптації до навчання в цивільному вищому навчальному закладі є актуальною в умовах підготовки військових фахівців в системі інтегрованої вищої освіти. На сьогоднішній день багатопрофільна підготовка військових фахівців в основному здійснюється у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка та Національному технічному університеті “Київський політехнічний інститут”, на базі яких створені військові інститути. Особливості організації навчального процесу курсантів в умовах цивільного вищого навчального закладу створюють чисельні перешкоди процесу адаптації та формуванню ефективних стратегій саморегуляції майбутніх військових фахівців. Таким чином, проблема підвищення саморегуляції під час адаптації курсантів до навчання в цивільному вищому навчальному закладі потребує створення сприятливих умов навчально-виховного процесу. Реалізація цього завдання потребує зміни нормативних документів, що регламентують організацію навчально-виховного процесу, переробку програм навчальних дисциплін, інших заходів, що спрямовані на підвищення інтеграції системи військової освіти в цивільну. Але більше всього вона потребує зміни відношення керівників і науково-педагогічних працівників, як цивільних, так і військових, до справи підготовки військових

кадрів як завдання забезпечення національної безпеки України, відходу від пересічних стереотипів, формування патріотичної громадянської позиції. Без реалізації цих умов неможлива як розробка, так і ефективна реалізація будь-якої програми, що спрямована на формування особистісних якостей майбутніх офіцерів в системі “військовий інститут – цивільний вищий начальний заклад”. На наш погляд, проблему оптимізації підготовки військових фахівців в умовах цивільного вищого навчального закладу необхідно вирішувати комплексно і системно, із запровадженням відповідних організаційних, виховних та психологічних заходів [2], [3], [4].

З метою вивчення соціально-психологічних особливостей адаптації до умов навчання у ВНЗ у грудні 2008 року робочою групою кафедри військової педагогіки та психології Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка було проведено опитування курсантів першого курсу вищих військових навчальних закладів України. Для досягнення мети була використана стандартизована адаптаційна анкета. Аналіз результатів опитування здійснювався шляхом порівняння відповідей та тенденцій адаптації до умов навчання, з одного боку, в суто військових ВНЗ, з іншого боку, в військових навчальних підрозділах цивільних ВНЗ. Для цього було використано результати опитування у

Військовому інституті Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Військовому інституті телекомунікацій та інформатизації Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут” та Харківському університеті Протиповітряних Сил. Вибірка складала 256 курсантів ВІКНУ та ВІТІ КПІ та 210 курсантів ХУПС. Деякі результати опитування використані для ілюстрації матеріалу даної статті.

Організація навчально-виховного процесу у військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів здійснюється у відповідності до Закону України “Про освіту”, Інструкції про організацію освітньої діяльності у вищих військових навчальних закладах Збройних Сил України та військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів України, затвердженої наказом міністра оборони України № 221/217 від 13.04.2005 р., Положення про вищі військові навчальні заклади Збройних Сил України, затвердженого наказом Міністра оборони України від 21 червня 2004 року № 221 та зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 6 липня 2004 року за № 841/9440, Положення про військові навчальні підрозділи вищих навчальних закладів, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України та Міністерства оборони України від 20 червня 2003 року № 400/192 та зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 27 жовтня 2003 року за № 978/8299, Положення про організацію психолого-педагогічного забезпечення підготовки військових фахівців, затвердженого наказом МОУ №105 від 30.03.2001 р., Інструкції про порядок проведення військово-професійної орієнтації молоді та фахових вступних випробувань у вищих військових навчальних закладах Міністерства оборони України, затвердженої наказом міністра оборони України № 152 від 14.04.1998 р., інших нормативно-правових актів Міністерства освіти і науки України та Міністерства оборони України. Згідно вищезазначених нормативних документів у військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів проводиться виховна робота, що є невід’ємною частиною навчально-виховного процесу і включає в себе організаційні, морально-психологічні, педагогічні, інформаційні, культурно-просвітницькі та військово-соціальні заходи,

які проводяться з метою формування у курсантів (слухачів, студентів) морально-психологічних якостей, необхідних для військової служби, так і психолого-педагогічне забезпечення навчального процесу, що включає планування поетапного прищеплення потрібних професійно важливих якостей випускнику ВВНЗ, відбір та добір курсантів, слухачів, керівного, командного, викладацького складу, які відповідають вимогам майбутньої професійної діяльності і виконанню обов’язків на посадах за призначенням, розробку та використання педагогічних методів та методик впливу на професійно важливі якості особистості з метою розвитку, посилення та зміцнення одних якостей (позитивних і потрібних) та зменшення впливу інших (негативних), вивчення та коригування психологічного клімату в підрозділах, навчальних групах, викладацьких колективах і у військовому навчальному закладі в цілому з метою зміцнення військової та навчальної дисципліни.

Аналіз нормативних документів не дозволив визначити значущих відмінностей в організації навчально-виховного процесу в вищих навчальних закладах, які проводять підготовку військових фахівців в різних умовах навчання – військових та інтегрованих. На жаль, інтеграція військової освіти в систему цивільної вищої освіти на сьогоднішній день здійснюється за формальними ознаками, без врахування суттєвих організаційних, виховних та психологічних проблем, що виникають під час фахової підготовки курсантів у цивільних ВНЗ.

Якщо розглядати дану проблему з точки зору системного підходу, система “військовий інститут – цивільний ВНЗ” повинна будуватися за принципами, що обумовлюють взаємну підтримку та взаємне доповнення обох компонентів. Даний підхід дозволяє, з одного боку, підтримувати конкурентність системи на ринку освітніх послуг за рахунок впровадження нових спеціалізації та напрямків наукових досліджень, з іншого боку, підтримувати сталі і формувати нові традиції провідних навчальних та наукових центрів України. Таким чином, створюються умови для якісного навчання та виховання, в тому числі військово-патріотичного, студентської молоді.

Проблема оптимізації системи підготовки військових фахівців в умовах цивільного ВНЗ потребує консолідованих зусиль Міністерства оборони України та Міністерства освіти України в реалізації організаційних, виховних та психологічних заходів, що спрямовані на підтримку системи “військовий інститут – цивільний ВНЗ”. Для поглиблення інтеграції військових навчальних підрозділів в цивільні ВНЗ необхідна більш тісна співпраця військових випускових кафедр із кафедрами базових факультетів за всіма напрямками навчально-виховного процесу, підвищення зацікавленості цивільних факультетів в підготовці військових фахівців. Частково цю проблему можна вирішити за рахунок зміни підходів до розміщення державного замовлення на підготовку військових фахівців шляхом підвищення відповідальності цивільних факультетів за якість підготовки випускників. На сьогоднішній день це покладено виключно на військові навчальні підрозділи. Таким чином, організаційні заходи, на наш погляд, повинні включати більш активну участь науково-педагогічних працівників провідних кафедр базових факультетів у розробці освітньо-кваліфікаційних характеристик випускника, освітньо-професійних програм підготовки фахівця, навчального плану та програм навчальних дисциплін з метою оптимізації підготовки військових фахівців в цивільному вищому навчальному закладі. Доцільно введення представників випускових кафедр військових навчальних підрозділів до вчених рад базових факультетів вищого навчального закладу. Залучення науково-педагогічних працівників провідних кафедр базових факультетів до створення комплексних тематичних планів вивчення груп навчальних дисциплін буде сприяти підвищенню якості навчального процесу, підвищенню якості підготовки військових фахівців. Для цього необхідно предметне обговорення комплексних тематичних планів на міжкафедральній методичній раді та погодження керівниками кафедр, що беруть участь у викладанні цих дисциплін. З метою підвищення мотивації до навчальної діяльності необхідно передбачити перспективи подальшого навчання. Доцільно введення підготовки фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем “магістр” через два роки військової служби за

призначенням. На наш погляд, це дозволить здійснювати зворотній зв'язок з військовими підрозділами, корегувати навчальні плани та значно підвищити рівень підготовки військових фахівців, оптимізувати систему безперервної військової освіти.

До виховних заходів необхідно включити проведення спільних засідань випускових кафедр військових навчальних підрозділів та провідних кафедр базових факультетів з питань навчальної успішності курсантів, більш активного залучення курсантів до студентського життя базових факультетів, підтримки заходами виховної роботи провідних еталонів навчальної дисципліни - розпорядку дня, розкладу занять, статутів Збройних Сил України. Велику увагу необхідно приділити проведенню військово-патріотичної роботи на базових факультетах вищого навчального закладу, широкого залучення до цих заходів курсантів. Даний напрямок роботи повністю відповідає вимогам наказу МО України від 09.07.08 № 340 “Про затвердження Програми військово-патріотичного виховання у ЗС України та Перспективного плану реалізації Програми військово-патріотичного виховання у ЗС України на 2008-2011 роки”.

Результати опитування курсантів першого курсу вищих військових навчальних закладів свідчать, що тільки 26% респондентів в ВІКНУ, 28% - в ВІТІ КПІ та 44% - в ХУПС вважають одним із мотивів вступу до ВВНЗ захист свободи і незалежності Батьківщини, а військові традиції і ритуали, військову форму одягу визначають мотивом 10% респондентів в ВІКНУ, 17% - в ВІТІ КПІ та 10% - в ХУПС. Більшу перевагу курсанти першого курсу ВВНЗ надають мотивам можливості займатися чоловічою справою (38% - ВІКНУ, 45% - ВІТІ КПІ, 59% - ХУПС), отримання безкоштовної освіти (45% - ВІКНУ, 41% - ВІТІ КПІ, 26% - ХУПС) та фізичного вдосконалення (21% - ВІКНУ, 34% - ВІТІ КПІ, 24% - ХУПС). Аналіз свідчить, що навіть у повністю військовому ХУПС є проблеми із військово-патріотичною роботою та формуванням військово-професійної корпоративності. Інтегровані у престижні ВНЗ військові інститути відкривають шлях до отримання престижної вищої освіти, але ще більше потребують активізації виховної роботи. Виховання офіцера – патріота є головним завданням ВВНЗ всіх форм навчання, але військово-патріотична робота повинна починатися задовго до вступу.

Наприклад, у США заходам військово-патріотичної роботи із молоддю надається велика увага. Підготовкою юнаків та дівчат до військової служби займаються, зокрема, служба Цивільний повітряний патруль, морський кадетський корпус, корпус підготовки офіцерського резерву. У сухопутних військах є спеціальне командування, що займається питаннями, пов'язаними як із підготовкою військових за військовими спеціальностями, так і з підготовкою учнівської молоді до військової служби - Командування навчальних і наукових досліджень по будівництву сухопутних військ (TRADOC) [5].

Сутність психологічних заходів щодо оптимізації системи "військовий інститут-цивільний вищий навчальний заклад", на наш погляд, полягає у оптимізації за напрямками 1) професійного психологічного відбору кандидатів на навчання та 2) соціально-психологічного супроводу навчально-виховного процесу курсантів. Основний зміст оптимізації професійного психологічного відбору кандидатів на навчання включає низку невідкладних заходів [2], [3]. В першу чергу це розробка науково-обґрунтованих професіограм та засобів психодіагностики для визначення придатності кандидатів до військової служби на посадах за призначенням, рівня розвитку особистісних якостей за критеріями у відповідності до вимог освітньо-кваліфікаційних характеристик випускника за кожною окремою спеціальністю. Важливим є надання права фахівцям професійного психологічного відбору на відмову кандидатам на навчання за недостатнім рівнем розвитку професійно-важливих якостей. Існуюча система професійного психологічного відбору кандидатів на навчання не диференційована і базується на загальних вимогах до рівня нервово-психічної нестійкості та спроможності до навчання. Викликає стурбованість якість засобів психодіагностики. Застосування тестових методик, які не пройшли необхідних психометричних процедур щодо визначення їх валідності та надійності, знижує ефективність психодіагностичного інструментарію та зменшує довіру до професійного психологічного відбору. У психологічній науці на сьогоднішній день існує два шляхи створення психодіагностичних методик – адаптація існуючих авторитетних тестів та побудова нових тестів на репрезентативній вибірці. Процедура адаптації існуючих

психологічних тестів достатньо складна. Велику увагу у даному випадку приділяють перекладу із мову оригіналу на мову користувача. На думку дослідників, реалізація даного завдання на сьогоднішній день пов'язана із значними труднощами збереження недоторканим психометричного опрацювання оригіналу. До того ж, лінгвістичний аспект адаптації особистісних опитувальників визначає пристосування лексики та граматики до вікової структури та рівня освіти населення [1]. Ця проблема ускладнюється невизначеним статусом російської мови, яка є поширеною на Сході та Півдні України, що стримує наукові дослідження щодо адаптації тестів українською при наявності адаптованих на російськомовних вибірках науковцями ведучих російських психологічних шкіл та створює труднощі у проведенні заходів професійного психологічного відбору кандидатів для проходження військової служби та навчання у ВВНЗ. На думку видатного українського дослідника в галузі психодіагностики Л.Ф.Бурлачука, "завершена адаптація особистісних опитувальників за своїм об'ємом не поступається розробці оригінальної методики", тому "у багатьох випадках на заміну адаптації зарубіжних тестів повинна прийти розробка оригінальних методик" [1].

На наш погляд, на сьогоднішній день існує нагальна необхідність розробки та адаптації вітчизняних засобів психодіагностики у двох варіантах – українськомовному та адаптованому до українських умов російськомовному варіантах, які б відповідали вимогам валідності, надійності, що висуваються до психодіагностичних методик. Найбільш перспективним на думку дослідників є розробка та застосування проєктивних методів [1]. Проєктивні методики дозволять певним чином уникнути проблеми двомовності під час проведення психологічного тестування, підвищити надійність психодіагностичних прогнозів. Але дані методики потребують високого рівня підготовки практичних психологів. У формуванні батареї тестів та інших психологічних методів необхідно запроваджувати концептуальний підхід, що базується на вивченні трьох базових реальностей – минулому, сьогоденні та майбутньому, який в останній час успішно використовується провідними дослідниками різних психологічних шкіл [6], [9], [10]. Цей

підхід найбільш ефективний для визначення індивідуально-психологічних особливостей особистісної саморегуляції людини.

У питанні організації професійного психологічного відбору настав час зміни традиційних підходів щодо професійного відбору кандидатів на навчання у вищі військові навчальні заклади. Підвищення рівня психодіагностики потребує збільшення загального об'єму часу проведення заходів професійно-психологічного відбору кандидатів на навчання. Наприклад, можна починати проводити заходи професійно-

психологічного відбору одночасно із зовнішнім незалежним оцінюванням і закінчувати їх на початку вступної кампанії. Це дозволить більш цілеспрямовано проводити військово-професійну орієнтацію молоді, більш організовано здійснювати психологічне вивчення кандидатів на навчання, заздалегідь визначити непридатних, значно знизити навантаження на групу професійного психологічного відбору та приймальну комісію. Важливим напрямком підвищення якості набору курсантів є військово-професійна орієнтація молоді.

Рис. 1. Результати опитування курсантів першого курсу ВВНЗ.

Результати опитування курсантів першого курсу вищих військових навчальних закладів (див. рис.1) свідчать, що переважна більшість респондентів при прийнятті рішення щодо вступу до ВВНЗ дослухалися поради батьків (71% - ВІКНУ, 62% - ВІТІ КПІ, 51% - ХУПС). Майже не вплинули на вибір кандидатів на навчання реклама ВВНЗ (5% - ВІКНУ, 8% - ВІТІ КПІ, 3% - ХУПС) та засоби масової інформації (2% - ВІКНУ, 6% - ВІТІ КПІ, 3% - ХУПС). На наш погляд, стан справ із військово-професійної орієнтації молоді потребує кардинальних змін і суттєвої підтримки держави. На сьогоднішній день можливості засобів масової інформації та реклами військової служби використовуються недостатньо. Кафедрою військової педагогіки та психології ВІ КНУ імені Тараса Шевченка починаючи з 2008 року проводиться робота щодо військово-професійної орієнтації молоді із залученням курсантів під час проходження військового стажування та зимової канікулярної відпустки. Курсанти проводять в

місяцях проведення відпустки і військового стажування роз'яснювальну роботу про умови вступу та навчання в ВІ КНУ імені Тараса Шевченка, перспективи подальшої служби із цивільною молоддю та військовослужбовцями строкової служби та військової служби за контрактом, розповсюджують спеціально розроблені рекламні матеріали, буклети в школах, військових комісаріатах та військових частинах. В нових умовах організації вступної кампанії до вищих навчальних закладів військово-професійна орієнтація молоді набуває актуальності та потребує активізації організаційних зусиль системи військової освіти взагалі, військових вищих навчальних закладів зокрема. Особливо це стосується донесення до майбутніх вступників переваг отримання військової освіти в умовах цивільних вищих навчальних закладів. Як результат очікується підвищення військово-професійної спрямованості кандидатів на навчання за рахунок їх більшої поінформованості про умови навчання і

майбутню військово-професійну діяльність. Вирішення цієї проблеми створює сприятливі умови для подальшої оптимізації адаптації курсантів до навчання.

Якщо проаналізувати досвід інших держав, професійна орієнтація і професійний відбір у школах США починають проводитися переважно з 9-го класу. Весь комплекс заходів професійного відбору організують і безпосередньо здійснюють інструктори професійної орієнтації шкіл або, як їх ще називають, профрадники. В обов'язки профрадника входить пояснення зв'язку між успішністю навчання і майбутніми можливостями вибору професії, розкриття і розвиток здібностей учня, ознайомлення із різними професіями і їхніми особливостями, а також надання допомоги у виборі майбутньої спеціальності. Крім цього профрадник протягом усього періоду навчання в школі здійснює збір персональних даних на кожного учня, проводить експериментально-психологічне обстеження, веде спеціальні карти психологічного вивчення, які по закінченні школи передаються в службу зайнятості. У цій карті фіксується успішність, перелік популярних і "небажаних" предметів, усі результати тестування, особливі здібності, інтереси, схильності, індивідуально-психологічні особливості, дані фізичного розвитку і стану здоров'я, позашкільні заняття, хоббі, наявний або набутий у школі досвід роботи або трудового навчання, а також матеріальне положення сім'ї. Оптиміальні норми передбачають одного профрадника на 300 учнів[8].

Основний зміст оптимізації системи соціально-психологічного супроводу навчально-виховного процесу курсантів полягає у вирішенні принаймні двох важливих проблем: забезпечення адаптації курсантів до навчання в умовах інтегрованої вищої освіти та сприяння всебічного розвитку особистості, формування професійно важливих якостей майбутніх військових фахівців. Виходячи із того, що адаптація у своєму перебігу гальмує розвиток особистості, створення сприятливих умов навчання шляхом оптимізації організації навчально-виховного процесу безперечно знижує напруженість адаптивних процесів у курсантів. Враховуючи різний рівень розвитку наявних адаптивних можливостей, вікові особливості, актуальним стає вибір шляхів підвищення рівня особистісної саморегуляції

курсантів. Аналіз результатів емпіричного дослідження свідчить, що тільки підтримання особистісного розвитку створює умови для формування ефективних стратегій саморегуляції. На етапі адаптації важливим є створення сприятливого нормативного середовища, що регулюється референтними еталонами (військові традиції, військові ритуали, військові статuti та статут, традиції цивільного ВНЗ тощо). В цих умовах можна прогнозувати перехід від адаптивних стратегій, що побудовані на механізмах психологічного захисту, до стратегій особистісної саморегуляції, що базуються на цінностях. Необхідно зазначити, що для підвищення рівня саморегуляції в період адаптації до навчання військово-професійні цінності повинні зайняти значуще місце в структурі особистісних цінностей курсанта. Цьому сприяє процес прискореної соціалізації, що відбувається в період адаптації курсантів. Важливим напрямком психологічної роботи є забезпечення інтеріоризації військово-професійних цінностей у особистісні цінності майбутніх офіцерів. Тільки таким чином буде остаточно забезпечено ефективність військово-службової складової навчально-виховного процесу. Наступним кроком щодо підвищення рівня особистісної саморегуляції курсантів в процесі подальшого навчання, на наш погляд, є перехід від ціннісної до смислової регуляції, що базується на сформованих в процесі військово-професійного навчання смислах подальшої військово-професійної діяльності та формує сенс життя майбутнього офіцера у широкому розумінні.

На наш погляд, досягнення мети неможливо без якісної зміни організації та змісту навчального процесу. В умовах інтегрованої системи освіти оптимізація навчання курсантів під час переходу загальнодержавної системи освіти до вимог Болонського процесу достатньо проблематична. Для військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів України дуже корисним є досвід підготовки офіцерських кадрів держав – членів НАТО. Навчальний процес у військових ВНЗ США та інших країн НАТО характеризується спрямованістю процесу підготовки офіцерів на розвиток у них творчого мислення, орієнтацію на індивідуалізацію процесу навчання курсантів, проведенням переважно практичних занять із застосуванням

Питання психології

активних методів навчання, періодичним перекомплектуванням навчальних груп, використанням рейтингової системи оцінки знань навичок і умінь[7]. На наш погляд, цікавим є запровадження у навчально-виховному процесі тьюторського методу, який полягає у закріпленні за невеликою групою курсантів тьютора-наставника (викладача, ад'юнкта, курсанта старшого курсу) для допомоги у засвоєнні матеріалу і розвитку індивідуального стилю мислення. Цей метод може виявитися більш ефективним ніж існуюча система кураторства. До речі, подібний метод був поширений у військових ВНЗ радянського періоду в практиці роботи комсомольських організацій. Потребує вивчення і можливого запровадження і метод ротації навчальних груп. На думку фахівців НАТО, найбільш

ефективним є процес навчання в малих групах кількістю 10-12 осіб, що підбираються за критерієм рівня розвитку здібностей і постійно переміщуються[7].

Таким чином, оптимізація системи підготовки військових фахівців в умовах цивільного вищого навчального закладу створює сприятливі умови для навчання курсантів. Розглядаючи її наслідки щодо процесу адаптації курсантів до навчання, можна прогнозувати зниження її напруження, забезпечення особистісного розвитку, ефективного формування професійно важливих якостей майбутніх офіцерів. Підтримання особистісного розвитку в процесі адаптації найбільш ефективно забезпечується за рахунок підвищення рівня особистісної саморегуляції.

Література:

1. Бурлачук Л.Ф. Психодіагностика: Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2007.
2. Васильєв С.П. До проблеми оптимізації професійного психологічного відбору як чинника адаптації курсантів до умов навчання в цивільному вищому навчальному закладі/ Тези доповідей науково-практичній конференції “Актуальні задачі фінансового, психологічного, правового, топогеодезичного, радіотехнічного та лінгвістичного забезпечення підрозділів та частин Збройних Сил України: Наукове видання. - К.: ВІКНУ, 2010. – С.38-39.
3. Васильєв С.П. Оптимізація системи підготовки військових фахівців в умовах цивільного вищого навчального закладу як чинник підвищення саморегуляції в процесі адаптації /Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції “Психологічні технології в екстремальних видах діяльності”: - Донецьк: ДЮОІ ЛГУВД ім.Дидоренко, 2009. – С.167-169.
4. Васильєв С.П. До проблеми оптимізації системи підготовки військових психологів в умовах цивільного вищого навчального закладу/Тези доповідей IV Всеармійського науково-практичного семінару “Основні напрямки формування професійних якостей фахівців виховної роботи у Збройних Силах України”: Наукове видання. - К.: ВІКНУ, 2010. –С.21-22.
5. Копьев А. О подготовке американской молодежи к военной службе//Зарубежное военное обозрение – 2003, № 7.
6. Леонтьев Д.А. Психология смысла. Природа, структура и динамика смысловой реальности. – М.: Смысл, 1999.
7. Міжнародні відносини і євроатлантична інтеграція України. Підручник. Під загальною редакцією генерал-майора Голопатюка Л.С. –К.: НАОУ, 2005.
8. Решетников М.М. Профессиональный отбор в системе образования, промышленности и армии США//Психологический журнал. – М.1985.
9. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: в 2т. -М.: Педагогика, 1986.
10. Шапкин С.А. Экспериментальное изучение волевых процессов. –М.: Изд-во "Смысл", 1997.